

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

1. บทสรุป

การศึกษาเปรียบเทียบวรรณคดีเรื่องโมกษะในคัมภีร์อุปนิษัทและวรรณคดีเรื่องนิพพานในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ทั้งสองดังกล่าวมาแล้ว มีรายละเอียดตามที่ได้อศึกษามาแล้ว สรุปได้ดังต่อไปนี้

ในวรรณคดีของคัมภีร์อุปนิษัท โมกษะ แปลว่า การหลุดพ้น การถูกปลดปล่อยจากเครื่องพันธนาการ หรือความเป็นอิสระ หมายถึง การที่ชีวิตมนุษย์ของแต่ละบุคคลรู้แจ้งปรมาตมบุหรือพुरुหมนุและเข้าถึงความเป็นหนึ่งเดียวกับพुरुหมนุ หรือการที่อาตมบุ (ชีวิตมนุษย์) หลุดพ้นจากการผูกพันยึดติดกับร่างกาย ซึ่งเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ทั้งมวล เมื่ออาตมบุรู้แจ้งตัวมันเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับพुरुหมนุแล้วก็จะหมดความยึดมั่นความคิดที่ว่า มันเป็นสิ่งเดียวกันกับร่างกาย ซึ่งการหลุดพ้นดังกล่าวเรียกว่า การบรรลุโมกษะ

การอธิบายวรรณคดีเรื่องโมกษะนั้น อุปนิษัทอาศัยแนวคิดที่ว่า ตามความเป็นจริงแล้วอาตมบุของแต่ละบุคคลนั้นมีแก่นแท้เป็นอันเดียวกัน คือ ความจริงที่ไม่มีทวิภาวะ กล่าวคือปรมาตมบุหรือพुरुหมนุ แต่เพราะอำนาจอวิชชาหรือความไม่รู้แจ้ง อาตมบุจึงเข้าใจว่า ตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกับร่างกายภายนอกและความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับจิตใจ มันจึงยึดถือความคิดที่ว่าเรา และความคิดว่า ของเรา อันเป็นความคิดที่เกิดขึ้นจากการสัมผัสกันระหว่างความรู้สึกและโลกภายนอก เพราะเหตุนี้ อาตมบุจึงตกอยู่ใต้อำนาจของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ทั้งหมดนั้นเป็นการหลอกลวงของสิ่งที่ไม่จริง กระทำต่อสิ่งที่เป็นจริง (อาตมบุ) อาตมบุของมนุษย์ทุกคนสามารถทำลายเครื่องปกปิดที่ทำให้อาตมบุเห็นสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นสิ่งที่แตกต่างกันได้ และในที่สุดก็จะบรรลุถึงธรรมชาติที่แท้จริงของตัวมันเอง กล่าวคือ ความเป็นสิ่งเดียวกันกับปรมาตมบุหรือพुरुหมนุ

โมกษะ คือ ธรรมชาติหรือสภาวะที่เป็นอมตะของอาตมบุของแต่ละบุคคล เป็นการรู้แจ้งตนเองของอาตมบุ ไม่ใช่เป็นการรู้อื่น แต่เป็นการรู้แจ้งความจริงที่มีอยู่แล้วและไม่เคยเปลี่ยนแปลงมาเป็นเวลานานแล้ว ดังนั้น โมกษะจึงเป็นสิ่งเดียวกันกับตัวแท้ของอาตมบุหรือพुरुหมนุอยู่แล้ว เหมือนกับทองคำที่ถูกโคลนตมปกปิด แม้บุคคลจะไม่รู้ว่ามันเป็นทองคำแท้ก็จริง แต่มันก็เป็นทองอยู่นั่นเอง เมื่อบุคคลขัดโคลนตมที่ปกปิดออก ก็จะพบว่ามันเป็นทองคำแท้

การที่บุคคลจะรู้ หรือไม่รู้เรื่องทองคำนั้นไม่เกี่ยวข้องกับเนื้อแท้ของทองคำ ความรู้จึงเป็นเพียงการเปิดเผยความจริงที่มีอยู่เดิมเท่านั้น

โมกษะ จึงหมายถึง ความเป็นอิสระจากเครื่องพันธนาการให้ติดอยู่ในโลก อวิชชา เป็นเครื่องพันธนาการให้ติดอยู่ในโลก ส่วนวิทยาก็คือโมกษะ วิทยาคือการที่ชีวาตมรับรู้แจ้งตัวตนที่แท้จริงของตนเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับปรมาตมหรือพुरुหมนุ เป็นการรู้แจ้งภายในถึงอาตมมุนิที่ไม่สิ้นสุด เป็นอมตะ มีอยู่ทั่วทุกแห่งในจักรวาล โมกษะจึงหมายถึงการกลายเป็นพुरुหมนุ เป็นชีวิตที่เป็นอมตะ เป็นสภาวะที่ปราศจากความรัก ความเกลียด ความเศร้าโศกและความกลัว ปราศจากบุญและบาป เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด เป็นจิตและความสุขสูงสุด

โมกษะ ถูกแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ชีวันมukti ได้แก่ การหลุดพ้นของผู้ที่หลุดพ้นแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นการหลุดพ้นจากข้อผูกพันของความเป็นที่ถูกรังแต่ขึ้นร่างกายยังคงมีอยู่ต่อไปแต่ไม่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภายนอกและวิเทหมukti ได้แก่ โมกษะของผู้มีร่างกายแตกดับ คือ การหลุดพ้นหลังจากตายแล้ว ไม่มีรูปกายปรากฏ จัดเป็นการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพुरुหมนุอย่างแท้จริง

โมกษะ มีสภาวะเป็นอันเดียวกันกับพुरुหมนุ ดังนั้น สภาวะของโมกษะจึงเป็นสภาวะที่อยู่เหนือการเจริญและการเสื่อมของวิญญะ อยู่เหนือการเกิดและการตาย เป็นสภาวะที่ไม่มีความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ไม่มีชีวาตมและโลก เป็นสภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างอย่างรวมเป็นหนึ่งเดียวกัน การอธิบายถึงสภาวะของโมกษะจึงถูกอธิบายเป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะลบ หรือลักษณะปฏิเสธ ได้แก่ การอธิบายถึงโมกษะในฐานะเป็นสิ่งที่ปราศจากการเกิดและตาย ความกลัว ความหิวกระหาย ปราศจากบุญและบาป ปราศจากการเปลี่ยนแปลง เป็นสิ่งที่อยู่เหนือหลักของเหตุและผล เป็นสภาวะที่ไม่สามารถบรรยายได้ด้วยคำพูด เป็นสภาวะที่ไม่สามารถกำหนดคุณสมบัติได้ ส่วนการอธิบายถึงสภาวะของโมกษะอีกประการหนึ่งก็คือ การอธิบายในลักษณะบวก ได้แก่ การอธิบายถึงโมกษะในฐานะเป็นบรมสุข (อนันตะ) เป็นสภาวะของความยินดีและความปลาบปลื้มสูงสุด เป็นสภาวะที่สรรพสิ่งในฐานะสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นสูญสลายไป เป็นสภาวะที่ผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้รวมเป็นหนึ่งเดียวกัน ผลที่ได้รับจากภาวะดังกล่าว ก็คือ อนันตะหรือความสุขสูงสุด

สิ่งที่ปกปิดโมกษะ อุปนิษัทยธิบายว่า เมื่อใดอาตมมุนิหรือชีวาตมรับรู้แจ้งความจริงที่ว่าตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกันกับปรมาตมหรือพुरुหมนุ เมื่อนั้นย่อมบรรลุโมกษะหรือความหลุดพ้น อวิชชาหรือความไม่รู้แจ้งเป็นสิ่งที่ปกปิดโมกษะ เป็นสิ่งที่ทำให้ชีวาตมไม่เห็นแจ้งความจริงเช่นนั้น อวิชชาเป็นบ่อเกิดของความเข้าใจผิด อวิชชาทำให้ชีวาตมเข้าใจผิดว่าตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกับร่างกายภายนอก ทั้งที่จริงแล้วธรรมชาติที่แท้จริงของมันก็คือพुरुหมนุ เมื่อชีวาตมเข้า

ใจผิดดังกล่าว จึงต้องติดอยู่ในโลก ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ไม่สามารถสลัดออกจากโลกได้ เมื่อชีวิตมุนสามารถทำลายอวิชชาอันนั้นได้ ก็ย่อมบรรลุมโหษะ

วิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงโมหะนั้น อุปนิษัตแสดงไว้ว่า มี 3 วิธี คือ การกระทำต่าง ๆ (กรรมโยค) ได้แก่ การบูชา การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ต่อพระผู้เป็นเจ้า เป็นต้น การจงรักภักดีอุทิศตนต่อพระผู้เป็นเจ้า (ภักติโยค) จนพระเจ้าทรงกรุณาก็สามารถเข้าถึงโมหะได้และการปฏิบัติสมาธิหรือการฝึกโยคะ (ชฺญานโยค) ทั้งสามวิธีนั้น อุปนิษัตเน้น ชฺญานโยคะ คือ การปฏิบัติโยคะหรือฝึกสมาธิมากกว่ากรรมโยคะและภักติโยคะ

ส่วนทรรศนะของคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก นิพพาน แปลได้หลายอย่าง กล่าวคือ นิพพาน แปลว่า การออกจากตัณหาเครื่องร้อยรัดซึ่งเป็นเหมือนเชือกที่ผูกสัตว์ไว้ในสังสารวัฏ ธรรมชาติที่หาเครื่องเสียบแทง (กิเลส) ไม่ได้ หรือแปลว่า ดับ หมายความว่า นิพพานคือสภาวะที่ดับกิเลสโดยสิ้นเชิง อยู่เหนืออำนาจของกิเลส กรรมและวิบาก (ผลของกรรม) ซึ่งมีราคะ โทสะ และโมหะ เป็นมูลเป็นสภาวะที่บริสุทธิ์ เป็นสภาวะแห่งความสุขสูงสุด เป็นสภาวะที่ไม่อาจจินตนาการถึงได้ทั้งในความหมายด้านลบหรือบวก เป็นสภาวะที่ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของสภาวะที่ปรุงแต่ง เป็นสภาวะที่หลุดพ้นจากความทุกข์ทรมานทั้งปวงเพราะเป็นธรรมชาติแห่งความบริสุทธิ์

นิพพานว่าโดยปรมัตถธรรมแล้วมีธรรมชาติเพียงอย่างเดียว คือ ความสิ้นทุกข์ แต่เมื่อว่าด้วยปริยายแล้ว แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง สภาวะของนิพพานที่เป็นไปกับด้วยอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับขั้น 5 ได้แก่ สภาวะของพระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุความสิ้นกิเลสแล้ว แต่ยังทรงขั้น 5 หรือยังมีชีวิตอยู่ และอนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งหมายถึง สภาวะของนิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับขั้น 5 ได้แก่ สภาวะที่ดับได้ทั้งกิเลสและขั้น 5 โดยสิ้นเชิง

คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก อธิบายสภาวะหรือลักษณะของนิพพานเป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะลบและบวก การอธิบายสภาวะของนิพพานในลักษณะลบ คือ การอธิบายถึงนิพพานในฐานะเป็นอนัตตา (ไม่ใช่อัตตา) และการอธิบายถึงนิพพานในลักษณะปฏิเสธต่าง ๆ เพราะนิพพานเป็นสภาวะที่ไม่สามารถพรรณนาได้โดยโวหารของมนุษย์ ได้แก่ นิพพานเป็นสภาวะไม่แก่ ไม่เกิด ไม่ตาย ไม่เศร้าโศก ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน เป็นสภาวะที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมด เป็นสภาวะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นต้น ส่วนการอธิบายถึงสภาวะของนิพพานในลักษณะบวก คือ การอธิบายถึงนิพพานในฐานะเป็นบรมสุข เป็นสภาวะที่สงบเย็นและสิ้นสุดความกระวนกระวายอันเนื่องมาจากความคลายกำหนดยินดีเพราะอำนาจความอยาก

สิ่งที่ปิดบังนิพพานนั้น ได้แก่ อวิชชา ตัณหาและอุปาทาน เพราะเมื่อบุคคลสามารถดับอวิชชาตัณหาและอุปาทานได้ เมื่อนั้น นิพพานก็จะปรากฏแทนที่ การบรรลุนิพพาน จึงเป็นการเข้าถึงความสิ้นอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ในบรรดาสิ่งปิดบังนิพพานทั้ง 3 ประการนั้น อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง ไม่รู้จริง กล่าวคือ ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้ทุกข์สมุทัย (สาเหตุแห่งทุกข์) ไม่รู้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) และไม่รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) สิ่งปิดบังนิพพานประการที่สอง คือ ตัณหา ได้แก่ ความทะยานอยาก กล่าวคือ ความอยากในกาม ภวตัณหา ความอยากในภพ ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง และวิภวตัณหา ความอยากในวิภพ ความอยากในความพ้นไปจากตัวตน จากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง อันไม่น่าปรารถนา สิ่งปิดบังประการสุดท้าย คือ อุปาทาน ได้แก่ ความยึดมั่น ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส ความยึดติดอันเนื่องมาจากตัณหา กล่าวคือ กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ สิล্পพศุปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต และอัตตวาตูปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน คือ ความถือหรือสำคัญหมายอยู่ภายในว่า มีตัวตน

อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ทั้ง 3 ประการนี้ เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้บุคคลไม่สามารถเข้าถึงนิพพานได้ เป็นตัวกระตุ้นให้มนุษย์กระทำการต่าง ๆ ทั้งในทางที่ดีและไม่ดี เมื่อมีการกระทำ ก็ถือได้ว่ายังต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏต่อไป จึงจัดเป็นสิ่งที่ปิดบังนิพพานอันเป็นภาวะสิ้นสังสารวัฏ

วิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน นั้น ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาหรือการปฏิบัติตามทางสายกลาง ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักอริยมรรคอันมีองค์ประกอบ 8 ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นถูกต้อง สัมมาสังกัปปะ ความคิดหรือความดำริถูกต้อง สัมมาวาจา การพูดคำดี สัมมากัมมันตะ การกระทำการงานที่ดี สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพโดยสุจริต สัมมาวายามะ การมีความเพียรพยายามที่ดี สัมมาสติ การระลึกในทางที่ดี และสัมมาสมาธิ การตั้งใจไว้ชอบ ซึ่งเน้นการฝึกจิตที่เรียกว่า การปฏิบัติกรรมฐานสองประการ คือ สมถกรรมฐานอันเป็นทางที่จะนำไปสู่การได้ฌาน 4 และวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นทางที่จะนำไปสู่การบรรลุความเป็นพระอรหันต์ทั้ง 4 (ลำดับที่ 4 คือ พระอรหันต์ ซึ่งก็ได้แก่ท่านผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง)

โมกษะในธรรมะของอุปนิษัทนั้น หมายถึง สภาวะที่อาตมณที่มีอยู่ในแต่ละบุคคล รู้แจ้งตัวมันเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับปรมาตมหรือพุทธมณ ส่วนนิพพานในธรรมะของพระพุทธตันตปิฎกนั้น หมายถึง ภาวะเป็นที่ดับรอบของกิเลสซึ่งเป็นสาเหตุหลักของการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ทั้งมวล จะเห็นได้ว่า ความหมายของโมกษะและนิพพานในธรรมะของคัมภีร์ทั้งสองนี้มีความแตกต่างกัน

อย่างไรก็ตาม แม้ความหมายจะถูกอธิบายต่างกัน แต่การอธิบายถึงประเภทและสภาวะหรือคุณลักษณะแล้ว เราจะพบความคล้ายคลึงกันของพรรณนาทั้งสอง กล่าวคือ คัมภีร์ทั้งสอง แยกประเภทของสิ่งสูงสุดออกเป็น 2 ประเภท เหมือนกันและพอที่จะเทียบเคียงกันได้ ชีวันมุกตินั้นเปรียบเทียบกับสุปาติเสสนิพพาน วิเทหมุกติเปรียบเทียบกับอนุปาติเสสนิพพาน ส่วนการอธิบายถึงสภาวะของสิ่งสูงสุด ในคัมภีร์ทั้งสองก็อธิบายในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ ในฐานะเป็นสภาวะที่อยู่เหนือการเกิดและการตาย อยู่เหนือกาลเวลา เป็นสภาวะที่ปราศจากความทุกข์ทั้งมวล ปราศจากความหิวกระหาย ปราศจากบุญและบาป ปราศจากความโศกเศร้า เป็นสภาวะที่เป็นอมตะ และเป็นสภาวะที่มีอยู่ และการใช้คำในลักษณะปฏิเสธในการอธิบายถึงสภาวะของทั้งสอง เพราะเป็นสิ่งที่ไม่สามารถใช้โวหารของมนุษย์พรรณนาได้ รวมทั้งการอธิบายถึงสภาวะในฐานะเป็นบรมสุข คือ เป็นความสุขสูงสุด แต่สภาวะที่แตกต่างกันอยู่ก็คือ โมกษะมีสภาวะเป็นอัตตา ส่วนนิพพานมีสภาวะเป็นอนัตตา

การอธิบายถึงสิ่งปิดบังก็มีทั้งส่วนที่คล้ายและแตกต่างกัน โดยอุปนิษัทยกกล่าวว่า สิ่งปิดบังโมกษะ ก็คือ อวิชชา คือ ความไม่รู้จริง เป็นสิ่งที่ทำให้ชีวิตมนุษย์ไม่สามารถรู้แจ้งสภาวะที่แท้จริงของตน ซึ่งก็คล้ายคลึงกันกับคำว่า อวิชชา ความไม่รู้จริง ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก เพียงแต่ว่าการอธิบายความหมายของอวิชชาและอวิชชาในคัมภีร์ทั้งสองนั้นแตกต่างกัน นอกจากนั้นในพระสูตรตันตปิฎกยังกล่าวถึงสิ่งปิดบังนิพพานเพิ่มขึ้นอีก 2 ประการ คือ ตัณหา และอุปาทาน ตรงนี้เองที่เป็นจุดแตกต่างกันในการอธิบายถึงสิ่งปิดบังในคัมภีร์ทั้งสอง

ส่วนวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสิ่งสูงสุด ก็มีทั้งส่วนที่แตกต่างและคล้ายคลึง กล่าวคือ อุปนิษัทยกกล่าวถึงการบูชา การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ และการอุทิศตนต่อพระเจ้าว่าเป็นวิธีที่จะทำให้บรรลุถึงโมกษะ แต่พระสูตรตันตปิฎกคัดค้านความคิดเช่นนั้น แต่สิ่งที่คล้ายกันก็คือการเน้นการปฏิบัติสมาธิหรือการฝึกจิตที่อุปนิษัตเรียกว่า โยคะ (ชฺญานโยคะ) พระสูตรตันตปิฎกก็เน้นการปฏิบัติสมาธิหรือการฝึกจิตที่เรียกว่า การปฏิบัติกรรมฐาน 2 อย่าง คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

อาจกล่าวได้ว่า การบรรลุโมกษะตามพรรณนาของอุปนิษัต ชีวาตมุนกับพुरुหมุนจะต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด นั่นคือการหลุดพ้นของชีวาตมุนขึ้นอยู่กับความกรุณาของพुरुหมุนและสภาวะแห่งการหลุดพ้นคือภาวะที่ชีวาตมุนมีชีวิตนิรันดร์อยู่ร่วมกับพुरुหมุน โมกษะก็คือพुरुหมุน ซึ่งมีคุณสมบัติหลายอย่างนั่นเอง

ส่วนพระสูตรตันตปิฎกกล่าวว่า การบรรลุพระนิพพาน คือการดับกิเลสตัณหา เป็นสภาวะที่อยู่เหนืออำนาจของกิเลส กรรม และวิบาก เป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีปัจจัยใด ๆ ประดุจ พระนิพพานไม่ใช่ต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง มิได้แปรสภาพเป็นพระเจ้า เป็นวิญญาณ หรือเป็นโลก

ซึ่งแตกต่างจากโมกษะในอุปนิษัตอย่างสิ้นเชิง แม้ว่าบางครั้งคำอธิบายเกี่ยวกับโมกษะหรือ พุรหมฺนุ ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นความจริงสูงสุดของอุปนิษัต จะใกล้เคียงหรือเหมือนกับคำอธิบาย ลักษณะของนิพพาน แต่ก็แตกต่างกันอย่างมาก อุปนิษัตกล่าวว่า พุรหมฺนุกลายเป็นจักรวาล เหมือนดั่งเมฆฝนกลายเป็นน้ำฝน ฉะนั้น แต่พระนิพพานไม่เป็นเช่นนั้น กล่าวโดยสรุป ก็คือ อุปนิษัตสอนเรื่องมีตัวตน (อัตตา) พุรหมฺนุมีฐานะเป็นพระเจ้า ส่วนพระพุทธศาสนาสอนเรื่อง ไม่มีตัวตน (อนัตตา) ไม่มีพระเป็นเจ้า มนุษย์ไม่ได้กลับคืนสู่พุรหมฺนุ ไม่ได้กล่าวถึงสิ่งแท้จริงที่เป็นแหล่งกำเนิดของสรรพสิ่ง นี่เป็นทรรศนะที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดเจนของทั้งสองคัมภีร์

2. ข้อเสนอแนะ

การศึกษาทรรศนะเรื่องโมกษะในคัมภีร์อุปนิษัตและนิพพานในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกทั้งสองนั้นทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในทรรศนะของคัมภีร์ทั้งสองนั้นได้อย่างชัดเจน ว่ามีการอธิบายถึงสิ่งสูงสุดในศาสนาทั้งสองไปในลักษณะเช่นไรและทำให้ทราบถึงส่วนที่คล้ายคลึงกัน และส่วนที่แตกต่างกันของทรรศนะดังกล่าวในคัมภีร์ทั้งสองนั้น

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาเปรียบเทียบทรรศนะเรื่องโมกษะในคัมภีร์อุปนิษัตและนิพพานในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกดังกล่าวนี้ ยังมีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็น ได้แก่ ทรรศนะเรื่องโลกในคัมภีร์อุปนิษัตและโลกในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทั้งสองคัมภีร์มีการอธิบายแนวคิดดังกล่าวไว้ในลักษณะเช่นไร มีส่วนที่คล้ายคลึงและแตกต่างกันอย่างไร แนวคิดเรื่องจริยศาสตร์ในคัมภีร์อุปนิษัตและคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกนั้นคล้ายคลึงกัน และแตกต่างกันอย่างไร ประเด็นเหล่านี้จึงเป็นเรื่องที่น่าจะได้รับการวิจัยต่อไป